

ДУХЪТ НА СЪВРЕМЕННОСТТА ПРЕЗ ПОГЛЕДА НА ЕРИХ ФРОМ^{*}

Duhyt na syvremenostta prez pogleda na Erih From
(The Spirit of Modernity through the Eyes of Erich Fromm)

Vasil Vasilev
(2009)

https://liternet.bg/publish23/v_vasilev/duhyt.htm

1. Философията на Ерих Фром

Ерих Фром (1900-1980) създава най-известните си творби около средата на XX век - 40-те, 50-те, 60-те години. Това е едно вече много отдалечено от нашия свят време. Поразително е обаче колко далновидно и точно разбира Фром основните ни проблеми днес. В момент, в който светът на неограничените възможности на пазарната инициатива демонстрира своя разцвет и по всичко изглежда, че човешкото общество най-накрая е близко до мечтаното щастие, Фром говори за фундаменталната в психологичен план криза, в която същият свят вече е попаднал. Язвата на съвременната западна цивилизация, наречена "отчуждение", е видима за малцина напреднали умове от онова време. Днес тя вече е банален факт от ежедневието, status quo. Потребителското отношение към света и живота е проникнало дълбоко в нашето ежедневно съзнание. Постиженията без усилие се превърнаха във всеобщ идеал, а съвременният човек вече не иска и не може да бъде мярка за всички неща. Но Фром не само предвижда десетилетия напред в бъдещето динамиката и кризата в развитието на обществото ни. Той ни разкрива дълбоките причини за тази криза, посочва и посоката, в която следва да търсим изход от нея. Ето как, без да е наш съвременник, Ерих Фром ни звучи безкрайно съвременно и актуално.

2. Криза на модерността¹

Ако трябва да опишем модерната епоха² с една дума, то това би било думата "рационалност". По времето на тази епоха науката става равностепенна на Бог (сциентизъм). В резултат, повечето хора започват да вярват, че модерният свят, в който живеят, е по-добър от ранните предмодерни общества, поради прогреса в науката, медицината, техниката и хуманитарните науки (Вълкова 2006). Парадигмата на модерната епоха се олицетворява от идеята за монизъм: единно представяне на знанието в науката; единна, добре структурирана монотеистична религия; единно и твърдо управление в политиката; универсална, всеобхватна философска система, универсален естетически идеал. Поради това фокусът по време на модерната епоха е обърнат към външното за сметка на вътрешното, към обективното за сметка на субективното, към централизацията за сметка на децентрализацията. Модерният свят обаче, наред с всички свои позитивни страни, налага и отпечатъка на своята обратна страна върху човечеството. Това са отчуждението и дехуманизацията в обществата, автоматизирането и обезчувствяването на човешкото поведение и мислене в личен план, загубата на вътрешната свобода и стойност на човека. Тук можем да прочетем отново стиха от Евангелието: "Понеже какво ще ползва човека, ако спечели всичкия свет, и ощети душата си?" (Марко 8:36). С навлизането на западноевропейската цивилизация в постиндустриалната информационна ера, новите информационни технологии усилиха неимоверно процеса на взаимодействие и обмен между различните култури; в резултат, всички ние днес участваме в процеса на глобализация в разнообразните му аспекти. Ето защо можем да кажем, че в момента съществените качества

специфики (духът-време) по същество са едни и същи за цялата човешка цивилизация, че те са общочовешки. А поради това както кризите, така и техните решения в днешно време притежават глобален характер.

2.1. Криза на индивидуалността

Свидетели сме на една подмяна на човешката идентичност и самосъзнание: от "аз съм групата, в която живея" през "аз съм това, което притежавам" до "аз съм това, което другите забелязват и мислят за мен" (Фром 2006). Човек не е в състояние да усеща и да следва истинските си желания. Вместо това той преследва химерните псевдоценности, които модерният свят му е наложил: материално богатство, хиперреализация и престиж, власт. Фром обозначава влиянието на тези псевдоценности с термина "себичност". Той разбира себичността като проекция (но изкривена, манипулирана проекция)³ на импулсите на индивидуалността в плоскостта на съзнаването и на личността. Така себичността е векторът, по който анонимното общество на капитала неусетно ни налага да се движим; изглежда ни, че следвайки себичността, получаваме всичко, от което се нуждаем, но реално става точно обратното.

Ето как човек е станал неволен пленник на световната бизнес машина, доброволен заточеник на острова на отчуждения труд. Модерният човек вече не е свързан със самия себе си и не изразява същността си; той разполага единствено със своята себичност. Модерният човек не се обича, понеже себичността му налага да потиска своята индивидуалност, своята дълбока същност. След десетки години маратонско бягане към реализиране на себичните си ценности нерядко ние осъзнаваме, че те не струват абсолютно нищо; че всъщност е трябвало да правим и да се стремим към нещо съвсем друго.

Максимата "човекът е мярка за всички неща" вече не е валидна в нашето съвременно общество. В него мярка за всички неща е свободният пазар. Ето защо етиката и идеалите на човеколюбието отстъпиха мястото си на безличния и неумолим съвременен пазарен идеал. Въпреки че съвременното подменено его - себичността - всъщност не може да служи за основа на едно здраво общество, а по-скоро го руши, то успешно служи като основа за развитие на световния капитал. Не сме ли свидетели в последно време именно на това: разпадането на държавите и обществата и възхода на световния капитал?

2.2. Криза на светоусещането - отчуждение

В примитивното общество "светът" е тъждествен с племето. Племето е, така да се каже, центърът на вселената. Всяко нещо отвъд него е покрито от сянка и няма независимо съществуване. В средновековният свят Вселената е доста по-широка; тя обхваща тази Земя, небето и звездите над нея; но Земята се е разглеждала като център на Вселената, а човекът - като цел на Сътворението. Всяко нещо си е имало свое постоянно място, точно както и всеки човек е заемал свое постоянно положение във феодалното общество. С настъпването на XV и XVI в. се открили нови перспективи. Земята загубила своето централно място и станала един от спътниците на Слънцето, били открити нови континенти и нови морски пътища, неподвижната социална система все повече и повече изчезвала, всяко нещо и всеки човек започвал да се движи. Все пак докъм края на XIX в. природата и обществото не били загубили своята конкретност и определеност. Природният и социалният свят на човека все още се поддавал на управление, все още имал определени контури. Но с прогреса на техническата мисъл, техническите открития и разрушаването на всички традиционни връзки тази определеност и конкретност започва да се загубва. Независимо дали мислим за нашата космологична картина, или за теоретичната физика, или за атоналната музика, или за абстрактното изкуство - конкретността и определеността на нашата система за съотнасяне изчезва. Ние вече не сме център на Вселената, ние вече не сме цел на Сътворението, ние вече не сме господари на един познаваем и управляем свят - ние сме една прашинка, ние сме нищо - захвърлени някъде в Космоса, без каквато и да било връзка с нещо. Измеренията, с които се занимаваме, са цифри и абстракции; те се намират далеч отвъд границите, които биха позволили каквото и да е конкретно възприемане. Вече не съществува такава система на съотнасяне, която е

управляема, приспособена към човешките измерения. Ако очите и ушите ни все още възприемат такива впечатления, които са съизмерими с човешките способности, то нашата представа за света е изгубила точно това качество; тя вече не съответства на нашите човешки измерения. Това е особено важно във връзка с развитието на съвременните средства за разрушение. В съвременната война убиването на стотици и хиляди хора се извършва с едно натискане на копче. Човекът, който го прави, не изпитва никакво емоционално влияние от това, тъй като не вижда, не познава хората, които избива. Всичко изглежда така, сякаш между неговото натискане на копчето и тяхната смърт няма никаква връзка (Фром 2006).

2.3. Спиралата на човешкото развитие

Въпросът "Какво е битие?" винаги е бил ключов за всяка философия. Идеята, че битието е динамика - че то предполага изменение, т.е. "ставане" - се поддържа от Хераклит и Хегел. Живото съществува единствено под формата на "ставане", то може да съществува единствено, като се променя. От друга страна, становището, че битието е по същината си нещо неизменно, се поддържа от Парменид и Платон. Радикалното становище на Хераклит и Хегел за живота като процес се споделя в източният свят във философията на Буда и при Даоизма - тя изключва каквото и да е постоянство както по отношение на вещите, така и по отношение на човешката личност; реални са само процесите. Битието се отнася до опита, а човешкият опит по принцип не подлежи на описание. Живият човек не е някакъв застинал образ и не може да бъде описан като предмет. Това, което може да се опише, е нашата личност, маската, която всички носим. Дори само една-единствена човешка постъпка не подлежи на пълно описание (Фром 1996).

В "Душевно здравото общество" Фром лансира идеята за съвременната човешка история през последните няколко хиляди години като резултат на преход от господстващо женско начало, естествени връзки с природата, равенството (матриархат) към господстващото мъжко начало, откъсването от природата за сметка на рационализма, неравенството, лидерството (патриархат).

"Понятието за Бог - който представлява обединителния принцип на всичко живо и в същото време е невидим и безкраен - разкрива противоположния полюс на природния, крайния, многообразен, предметен свят. Човекът, създаден по подобие на Бога, споделя качествата на Бог; той се откъсва от природата и се стреми да се роди напълно, да бъде напълно събуден. Този процес стига следващия си стадий през средата на първото хилядолетие преди Христа в Китай с Конфуций и Лао Дзъ; в Индия с Буда; в Гърция с философите на Гръцкото просвещение и в Палестина с библейските пророци, а след това достига нов връх с християнството и стоицизма в Римската империя, с Катцалкоатл в Мексико, а още половин хилядолетие по-късно с Мохамед в Африка." (Фром 2006).

Петият херметически принцип е този за ритъма; той обуславя цикличността на процесите и явленията в Космоса като цяло и на еволюцията на съзнанието в частност. А третият закон на диалектиката, формулиран от Хегел, гласи, че развитието се осъществява по спирала, и се състои от три фази: теза, антитеза и синтеза. Всичко, което някога е било, отново се завръща в по-съвършена форма (Златев 2007). Способността за абстракция и логически извод развива в човешкият род качества, които му дават правото да претендира за достойнството "разумен". Именно чрез своята рационалност човек успява да надскочи животинския свят на конкретното, именно чрез боравенето със система от символи той превъзхожда нивото на съзнание при животните. Единствено за човека става възможно да мисли "за" нещата чрез своите символи, вместо да мисли самите неща (Касирер 1996). Човешкият дух започва да "става" себе си; той се саморазвива, преминавайки през редица забележителни метаморфози. Разгледани през призмата на отношението към рационалността - тази Прометеева искра в нас - тези метаморфози могат да бъдат описани накратко в следните фази.

- Древна Гърция

При Сократ човекът е човек дотолкова, доколкото е способен да даде разумен отговор на разумно поставен въпрос, доколкото е в състояние да изследва и разбира света. Равновесието

и хармонията между вътрешния мисловен свят и външната природа е индикатор за постигната разумност. Човешкият разум, разбран в този смисъл (като равновесие и хармония; като вътрешно съвършенство) е единственото водещо начало.

- Ранно християнство

За философа на ранното християнство Августин Блажени човешката гордост и самомнение трябва да се смирят. Човешкият разум не е в състояние да изпълнява повече ръководната роля, отредена му от философите на древна Гърция. По природа човешкият разум е тъмен и неясен; само чрез откровение човек има възможността по Божия милост да се докосне до истината; разчита ли единствено на собствения си разум и сили, той е обречен на вечни заблуди и лутане. Тук вярата в Бог е водеща.

- Просвещение - начало на Модерната епоха

При философът на Просвещението Дейвид Хюм човек отново не се нуждае от Бог, за да познава света - както в древна Гърция преди това. Този път човек разчита изключително на наблюденията и фактите, достъпни чрез петте му сетива, както и на строгите правила за логически извод (индукция и дедукция). Човек е скептичен към вътрешният си свят. Той вече не се задоволява само с правилни и красиви мисловни конструкции. Вече са му нужни обективни наблюдения и повторяеми експерименти, за да бъде уверен в своите изводи. Тук емпиричният обективен подход е водещ.

- Екзистенциализъм

Предвестник на постмодерната епоха е философското и литературно течение на екзистенциализма. През този период човек продължава да разчита на разума си. Само че той вече е изправен пред една невъзможност да общува и разбира; изправен е пред една вътрешна криза. Принципът на обективността и емпиризма е изключил от обхвата на съзнанието вътрешният му свят; човек е сам, объркан, търсещ изход, но без надежда. Екзистенциалният човек тъгува по загубения Бог в себе си и страда от невъзможността да се завърне; вратите на рая обаче са плътно затворени и изход няма; цари пълна безнадеждност. И все пак, човекът не спира да търси корените на своето съществуване. Започва с отвоюването на свободата си и продължава нататък. Тук волята за постигане на лична интелектуална свобода и за промяна на гледната точка са водещи. За разлика от обществото, готово винаги да имитира и маскира съкровените си чувства, мисли и действия, в името на имагинерни ценности да потиска същността си, героят на екзистенциалния роман се освобождава от тези окови, понякога заплащайки с живота си. Той не е уверен в себе си, не е осъзнат и зрял, не е морален... Но той Е себе си, добил е собствената си свобода и става способен на нещо, на което цялото общество не е.

- Съвременност: постмодерната епоха

Постмодерната епоха се появява на историческата сцена някъде през 60-те години на ХХ век. Може да се каже, че това е една реакция срещу дехуманизиращите крайности на модерната западноевропейска култура. Трудно е да се посочи точна дата за нейното раждане, но вероятно студентските вълнения в Париж от 1968 г. могат да бъдат причислени към първите ярки постмодерни прояви. Новата постмодерна епоха се явява едновременно критика и продължение на модернизма, но вече при съвременни и специфични условия.

Модернистичният идеал, който поставя на пиедестал науката, се заменя с множество лични идеи и идеали. Изобщо - вече липсват универсалните, всеобщи идеали, ценности и теории. Ако през модерната епоха развитието се е осъществявало за сметка на укрепването на обществото, унификацията, обективизацията, централизацията, то в постмодерната епоха развитието вече се дължи на индивида, персонализацията, децентрализацията, вътрешния субективен свят.

В епохата на постмодернизма Бог започва да оживява под формата на всеобхватна субективност. Тук човек насочва силите на своя разум, за да осъзнае своя вътрешен свят с цялата му необятност и мощ. Постмодерният човек осъзнава себе си като едно безкрайно

вътрешно разнообразие. Все още му е трудно да намери път към другия, все още търси пътя към себе си. Но той вече знае - всеки човек е необятен, сложен, непредвидим, богат на вътрешни състояния. Човекът на постмодерното запазва своя интерес към технологиите и обективността. Но той вече предпочита да изследва и изразява себе си, своите собствени дълбочини.

Очертаният по този начин исторически процес на човешко "ставане" оформя една сцена, на която се разиграва вековната битка на идеи в и за умовете на хората. От пасивен участник в постановката, човек все повече се превръща в неин режисьор. Докато накрая осъзнае собствените си граници на човечност, докато вътрешният му свят изкрystalизира от размерите на малкото пясъчно зрънце до съвършена перла. Оценките на различните философи и философски школи за описаните процеси са изключително разнообразни и полемични. Хаосът, като един типичен постмодерен ефект, е поставил своя отпечатък върху тях (Сретенова 1998). Противно на общоприетото отношение в днешно време, забелязваме, че кризите се явяват нещо нормално и необходимо в световното културно и историческо развитие. Ние, живеещите в тази наша постмодерна епоха, сме призвани да осъзнаем водещото ѝ начало, векторът на нашето превръщане от хора на настоящето в хора на бъдещето, да съумеем да видим в кризата, пред която сме изправени, възможността, която несъмнено ни е дадена посредством нея.

3. Предизвикателства на съвременността

3.1. Инициативата

Новата ера започна с идеята за индивидуалната инициатива. Наистина откривателите на нови светове и нови пътища през XVI и XVII в., пионерите на науката и основателите на нови философии, държавниците и философите на големи революции - английската, френската и американската - и най-накрая пионерите на индустрията и даже главатарите на разбойници показаха чудесна индивидуална инициатива. Но с бюрокрацията и мениджъризацията на капитализма точно индивидуалната инициатива изчезва. Същото се отнася и за автоматите. Вопълът по индивидуалната инициатива като аргумент в полза на капитализма е в най-добрия случай един носталгичен копнеж, а в най-лошия - измамен лозунг. Съвременното общество започна своето съществуване със създаването на култура, която би удовлетворила потребностите на човека; то има като свой идеал хармонията между индивида и социалните потребности, премахването на конфликта между човешката природа и социалния ред. Това трябваше да бъде общество, чиито членове са се развили до такава степен на независимост, че осъзнават разликата между доброто и злото, където правят свой собствен избор, където имат свои собствени убеждения, а не мнения, вяра, не суеверия или мъгляви надежди. Членовете на това общество трябваше да са развили способността да обичат децата си, своите събрата, всички хора, самите себе си, цялата природа; те трябваше да могат да се чувстват едно цяло с всичко, като в същото време запазят чувството си за индивидуалност и цялостност; те трябваше да превъзхождат природата по творчество, а не по разрушителност.

Но досега не постигнахме успех в това. Отчуждението и автоматизацията водят до все по-нарастваща лудост. Животът няма смисъл, няма радост, няма вяра, няма реалност. Всеки е "щастлив", само дето не може да чувства, не може да мисли, не може да обича. През XIX в. проблемът беше, че Бог е мъртъв; през XX в. проблемът е, че човекът е мъртъв. През XIX в. безчовечността означаваше жестокост; през XX в. тя означава шизоидно самоотчуждение. В миналото опасността беше в това, че хората ставаха роби. Опасността в настоящето е, че хората могат да станат роботи. Нашите опасности са войната и роботизмът, каква е алтернативата? Да излезем от коловоза, по който се движим, и да направим следващата стъпка в раждането и самоосъществяването на човечността.

Точно както примитивният човек е бил безпомощен пред природните сили, така съвременният човек е безпомощен пред социалните и икономическите сили, създадени от самия него. Човекът може да се предпази от последиците на собствената си лудост като създаде душевно

здрaво общество, което съответства на потребностите му - потребности, които се коренят в самите условия на неговото съществуване. Когато човекът е преодолел примитивното състояние на човешки жертвоприношения, независимо дали се извършват в ритуалната форма на ацтеките или в светската форма на войната, когато е станал способен да регулира своите взаимоотношения с природата отговорно, а не сляпо, когато вещите наистина са се превърнали в негови слуги, а не идоли, той ще се сблъска с истински човешките конфликти и проблеми; ще му се наложи да бъде дързък, смел, с богато въображение, способен да страда и да се радва, но неговите сили ще служат на живота, а не на смъртта. Новата фаза на човешкото развитие, ако тя настъпи, ще бъде ново начало, не край (Фром 2006).

3.2. Вярата

Човек винаги вярва - от най-малките действия в своето ежедневие до дълбочината на своята душа, човек се основава на вяра. Майката вярва в детето си - че то ще порасне, ще проходи, ще стане силно, красиво, умно... Ученият вярва в съществуването на своя неоткрит до момента научен закон, към който се домогва и за който има само смътна представа. Вярата в самия себе си му дава основание да казва "Аз". Вярата в другия му дава основание да казва "ти", "той" ... Човек буквално би се разпаднал на психично ниво, ако загуби изцяло своята вяра.

Има два основни типа вяра. Човек може да вярва сляпо и безусловно - но затова пък удобно и без излишни съмнения - в силните на деня, в проявената сила и в реализираните възможности. Но тази сляпа ирационална вяра ще го прави все по-безсилен и безпомощен, такъв човек сам се обрича да бъде роб. Понеже този тип вяра поставя под дълбоко съмнение човешкия потенциал, при нея човек практически спира развитието си.

Но човек може да вярва също така и в своя жизнен потенциал, в силата на Живота въобще - във възможността му да се възражда и обновява. Той може да вярва в способностите си да израства и да се усъвършенства неограничено, на базата на своя продуктивен опит. Тази вяра е разумна, рационална, Човекът, който вярва в силите на Живота, е свободен и продуктивен. Свободен, защото не е принуден да се кланя на силните на деня само заради силата им - той знае - всичко тече, всичко се променя. Той вярва и знае, че способностите, заложи в него самия, са безгранични. Той цени повече малкото семенце, което едва се забелязва, отколкото голямото и мощно дърво, видимо от километри. И така, уповавайки се на силите на Живота, човек започва да живее пълноценно и да разгръща своя потенциал.

3.3. Отношение към истината

От древни времена и до модерната епоха включително властва едно схващане за истината като за нещо външно. Подразбирало се е, че мнозинството здравомислещи хора са близко до истината и че традицията е неин носител. Нечие лично твърдение е трябвало да бъде в съзвучие с всеобщо приетото схващане, за да бъде разпознато за истинно.

Модерността наложи принципа на всеобхватно разделение на труда и фрагментиране на знанието. В тази епоха истината вече стана достояние на квалифицирания специалист. Широко разпространено и до днес е схващането, че за всяка проблемна ситуация, с която ни среща животът съществува гуру, чиито съвети са най-добрият възможен избор за нас. Това схващане изцяло хармонира със съвременната потребителска масова култура. Достатъчно е да избереш "правилното учение", "правилният съветник", за да постигнеш гарантиран успех. И изборът на тези източници на успех е единствената твоя истинска грижа.

Постмодерната епоха разбива изцяло тази древна илюзия. Тя не само показва, че истината на външен план е нещо относително, фрагментарно и субективно. Тя ни приближава към прозрението, че Истината по своята същност е нещо изцяло вътрешно, че към нея не можем да се доближим, следвайки външни методи, нито можем да я изразим подходящо по външен път. Носейки хаос, изведено до крайност отчуждение и влудяваща несигурност в бъдещето, постмодерната епоха, в която живеем, има за цел да строши капана на собствените ни илюзии и да ни изведе по пътя към собствената ни свобода.

3.4. Любовта

Според Писанието Бог е любов. Трудно е да се обясни какво е любов, вероятно тя е абсолютно неподатлива на дефиниции. И все пак Фром различава човешките отношения според степента на тяхната продуктивност. Често това, което днес е прието да се нарича любов, всъщност представлява зависимост или притежание. За Фром истинската любов може да бъде единствено продуктивна. Но продуктивност не разбрана в смисъл на "дейност, активност", а в смисъл на свободна себеизява, на израстване и даване път на вътрешните индивидуални импулси.

Съвременния човек "доброволно" потиска индивидуалността си и замества продуктивния импулс към самоизява с модерните пазарни ценности. Но и това си има своята цена: потиснатият продуктивен импулс се превръща в разрушителен. Човек престава да обича себе си. На мястото на любовта в отношенията се появява отчуждението. С преоткриването на богатството на вътрешния свят в постмодерната епоха се поставя едно начало на възвръщането към нашите изконни продуктивни ценности. Така авангардно новото всъщност е проява на нещо отдавна познато, древно и вечно - проява на човешката същност.

Само възвръщането на човешкото самосъзнание в духа на истинската етика на човеколюбието е в състояние да издигне както човека като индивид, така и обществата. Тогава благото за всеки индивид ще бъде в същото време и благо за всички; тогава човекът ще се самоосъзнава реално и ще обича себе си; поради това той ще може да обича и всички останали; тогава маските от лицемерие ще станат ненужни и човекът отново ще стане свой закон. И тъй като любовта е свързана с всеки аспект на човешката личност, то преодоляването на различните кризи на модерната личност несъмнено ще доведе до излекуване на човешката душа от бремето на отчуждението и ще даде възможност любовта отново да разцъфти.

3.5. Интегрална промяна

Очевидно човечеството е изправено пред сериозни проблеми в своето развитие. За да бъде постигнато истинско обновление, е нужно да бъдат засегнати основите на човешкия живот; нужни са радикални, коренни промени. Християнството проповядваше духовно и нравствено обновление, пренебрегвайки промените в обществения строй, без които духовното обновление си остава по необходимост неефективно за мнозинството от хората. Епохата на Просвещението издигна постулата за висшата същност на независимото мислене и разум, проповядваше политическо равенство, но без да разбере, че всичко това не би могло да доведе до осъществяване на братството между хората, ако не е придружено от фундаментална промяна в социално-икономическата организация на обществото. Социализмът - и особено марксизмът - постави ударението върху необходимостта от социално-икономически промени, като пренебрегна нуждата от вътрешна промяна в човешките същества, без която икономическата промяна никога не би могла да доведе до "доброто общество". Всяко от тези велики движения за реформи през последните 2000 години изтъкваше един сектор от живота, като изключваше другите: християнството - чувствения и нравствен сектор; Просвещението - умствения сектор; социализма - икономическия и волеви сектор. Техните предложения за реформи и обновление наистина бяха радикални, но резултатите бяха почти пълен провал. И те едва ли са могли да бъдат различни. Човек е едно единно цяло: неговото мислене, чувства и жизнена практика са неделимо свързани. Без съмнение, една стъпка на интегрален прогрес във всички сфери на живота ще има много по-дълготрайни и по-дълбоки резултати за прогреса на човешката раса, отколкото стотици стъпки за само една изолирана сфера (Фром 2006).

4. Постмодерността

За мнозина постмодерното означава единствено хаос и разпад и се е превърнало в синоним на регрес спрямо традиционните възвишени човешки ценности. И тази позиция си има своето обективно и безспорно основание. Но когато разгледаме отблизо въздействието на тази епоха върху вътрешния човешки свят и видим как тя променя човешкото съзнание, позицията ни не може да не се промени в положителна посока. Всъщност тази епоха съвсем не е толкова

уникална и откъсната от останалите, колкото изглежда. В контекста на дадената историческа ретроспектива ние можем да открием диалектичната свързаност на постмодерността с всички предходни културни епохи: както с модерната, така и с предмодерните. Като изчиства всичко ненужно, натрупано през досегашните културни епохи, постмодерността подготвя почвата за една истински радикална промяна. Промяна, която ще ни позволи да бъдем отново самите себе си, отново да живеем истински.

БЕЛЕЖКИ

1. Според една от дефинициите за модерност, историята на човечеството след Античността може да се раздели на три големи епохи: предмодерна, модерна и постмодерна. Големият вододел в новата европейска история - Просвещението от XVIII век - поставя началото на модерността (Вълкова 2006). [[обратно](#)]
2. Понятието "Епоха", отнесено към историята на човечеството, обикновено сочи към определен времеви период и към определена качествена специфика на дадена човешка култура (глобална или локална) за този период. Понятието като че ли е най-близко до израза "дух на времето" на Хегел. Разбира се, локалните различия на културата в различните точки на света не са изчезнали и в близко бъдеще не се очертава да изчезнат, но светът вече представлява толкова силно свързана система, че никоя култура повече няма възможност да съществува и да се развива изолирано, както това се е случвало преди. [[обратно](#)]
3. Изкривяването се появява в резултат на манипулацията от страна на общественото очакване: индивидът е окуражаван да осъзнае само малка част от своята същност, докато останалите си импулси е принуден да потисне в своето несъзнавано, за да осъществи адекватно социалната си адаптация (Фром 2006). [[обратно](#)]

ЛИТЕРАТУРА

- Вълкова 2006:** Вълкова, Ваня. Предизвикателствата на постмодернизма. // Harta-bg.info. Електронно списание за християнска апологетика, 2006 <http://harta-bg.info/resources/papers/postmodern_thought.pdf> (25.02.2009).
- Златев 2007:** Златев, Константин. Живот за Цялото в Новата Култура. // BeinsaDouno.com. Порталът към съзнателен живот, 2007 <<http://www.beinsadouno.com/articles.php?id=256>> (25.02.2009).
- Касирер 1996:** Касирер, Ернст. Есе за човека. София: Христо Ботев, 1996.
- Сретенова 1998:** Сретенова, Николина М. Постмодерната наука и нейните критици. Върху дебата Айнщайн-Бор и историята Сокал. София: Херон Прес, 1998. Също: Институт за философски изследвания <<http://www.philosophybulgaria.org/books/postmodern.pdf>> (25.02.2009).
- Фром 1996:** Фром, Ерих. Да имаш или да бъдеш. София: Кибеа, 1996.
- Фром 2001а:** Фром, Ерих. Бягство от свободата. София: Захарий Стоянов, 2001.
- Фром 2001б:** Фром, Ерих. Отвъд веригите на илюзиите. София: Захарий Стоянов, 2001.
- Фром 2005:** Фром, Ерих. Догмата за Христос и други есета за религията, психологията и културата. София: Захарий Стоянов, 2005.
- Фром 2006:** Фром, Ерих. Душевно здравото общество. София: Захарий Стоянов, 2006.

---

* Благодарности на Мария Кисова, дфн, за подкрепата и ценните напътствия, които допринесоха много за тази статия. [[обратно](#)]

© Васил Василев; © Електронно списание LiterNet, 26.02.2009, № 2 (111)